

ՊԱՐԿԵՎ ԱՐԵՂԱ ԳԵՈՐԳՅԱՆ

ՀՈՎՍԵԺ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԼՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ 18-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ*

1792 թվականին լույս է տեսնում նաև «Տետրակ համառոտ և լի իմաստեալոն քանիս Զովհաննէս Երզնկացոյ, որ և ասի Մործոցի», կամ «Վիպասանութիւն գերկնային մարմնոց», որ տիեզերագիտական բովանդակութիւն ունի:

1793 թվականին լույս տեսած աշխատութիւնների թվին են պատկանում «Գիրք աղօթից որ կոչի Աստուածադերս», Հազար կաթողիկոսի և «Բժշկարան համառոտ, շարադրեալ ի ներհուն բժիշկ Զուղայեցի Յօհաննէս Քալանթարեան պարոն Պետրոսէ»:

Քալանթարյանի «Բժշկարան»ը Արդուսթյանի տպարանի վարկեր հրատարակութիւններից մեկն է: Թեև այն շատ համառոտ է, բայց նորութիւն է նրանով, որ իր մեջ ունի դեղատոմսեր՝ «ըռնցեփոտիւ» լատիներեն անունով, բացատրում է դեղեր պատրաստելու եղանակը, նշանակում է չափերը, ընդունելու կերպերը և այլն:

Ինչպես նշում է պրոֆ. Լեոն¹, հետաքրքրական է, որ այդ աշխատութիւնը գրելու որդի է նմանապես այն շարժումը, որ Հովսեփ Արղուսեանն սկսել է Ռուսաստանի հայութեան մեջ: Քալանթարյանը իր գիրքը նվիրում է նրան և իր ուղերձում հետևելալն է գրում. «Տեսեալ իմ, թէ՛ ի կառուցանել բարձր. Սրբազնութեանդ զբարեառիթ դպրոցսն և ի պայծառացուցանելն զազգագոռտ տպարանն (որ ի նորն նախիջևան) բոլոր հայրենասէր ազգ Հայոց՝ ի ծագաց երկրի՝ ի հեռաստան կողմանց՝ մինչ ցը ի Հնդկական

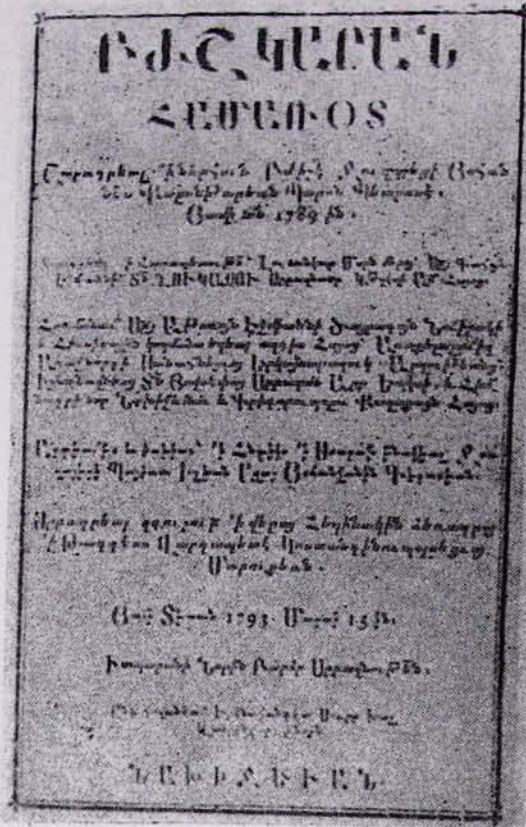
նահանգաց ինքնաթօթար կամօք և զուարթամիտ առատածեռնութեամբ նուիրամատուց գտանիլն՝ երջանկութիւն ինքեանց՝ և մեծ բարութիւն՝ բազմացրիւ ազին իւրեանց համարեցան (որպէս և է իսկ): Ուստի՝ և անքատս ի մեծագոյն գոյից՝ զգեղեցիկ նախանձն նախանձեալ, ըստ որում մասն և անդամ Հայկազեան ազնուասերունդ ազին, ի յօգուտ հասարակաց բարւոյն՝ տուեալ զտկար անձն իմ յաշխատանս՝ զփորձառեցեալ դեղորայս՝ զանազան ցատց՝ պատահելոց մարդկային սեռի փնջասարաս ի մի հաւաքմամբ՝ յառաջ ածի զայս փոքրիկ բժշկարան, ընդ նմին և զհամառոտ բառարանն նորին: Եւ զայս երկու լուսայս՝ զէտ միոյ նաքարակտի՝ ցանկանալով ցանկացայ արկանել ի գանձանակ՝ հոյակապ գրքատան՝ բարձր Սրբազնութեանդ:

Որ եթէ օգտակար և հաճոյ թուիցի օգտակամ Սրբութեանդ, և բարձր հրամանաւոր տպմամբ ի լույս ընծայիցի, ո՛չ սակաւ երջանկութիւն և ինքեան համարի իմս նուաստութիւն, զտանելով արժանի՝ ծառայելոյ մերոյինս յաբեթասերունդ ազին»:

Աշխատութիւնը բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասում նկարագրված են հիվանդութիւնները և դրված են դեղատոմսեր լատիներեն լեզվով, բայց հայերեն տառերով, իսկ երկրորդ մասը դեղերի բառարանն է: Արդուսթյանի տպարանի այս նոր գիրքը դարձյալ կարևոր նշանակութիւն ունեցաւ: Ինչպես նշում է բանասեր-բժիշկ դոկտ. Վ. Թորգոմյանը, «ապագա հայ բժշկարաններու առաջնորդ վարելի է նկատել համառոտ բառարանս... Մեծ իրավամբ... զՔալանթարյան համարելու ենք ԺԸ դարու հայ բժշկաց նշա-

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի № X IX-ից և XI-ից:

1. Լեո, «Հայոց պատմութիւն», երրորդ հատոր, Երևան, 1946 թ., էջ 1058:

1793 թվականին, Նոր-Նախիջևանում, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուրյանի տպարանից լույս տեսած Պետրոս բժիշկ Քալանթարյանի «Թժկարան համառոտ» աշխատության տիտղոսաբերը:

նավորագույնը...»: Գիրքը լույս է տեսել «ի Հնդկիս ի Սուրաթ քնակեալ Զուղայեցի պայծառ իշխան Աղայ Յօհաննէան Գէրաբեան» ծախքով: Ինչպես ասված է սույն գրքի հիշատակարանում, մեկենասը նյութական մեծ օգնություն է ցույց տվել նաև Նոր-Նախիջևանի նրկու հայկական դպրոցներին և տպարանին: Սույն գիրքը ևս տպագրվել է Թադևոս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի Մարությանի կողմից: Գրքի սկզբում գետեղված է հեղինակի՝ Պետրոս բժիշկ Քալանթարյանի պորտրեն:

Սույն համառոտ թժկարանն ունի $13 \times 20,5$ սմ. մեծություն և բաղկացած է 136 էջից: Գիրքը կաշեկապվ է: Ինչպես ասված է գրքի հիշատակարանում, բժշկարանը լույս է տեսել 600 օրինակ տպարանակով:

Նույն 1793 թվականին լույս է տեսնում «Տառեցոյց և օրացոյց յորում ցուցանին ամենայն տօն և պահի ազգիս Հայոց», որն

ունի $9,5 \times 15,5$ սմ. մեծություն և բաղկացած է 56 էջից:

Դարձյալ 1793 թվականին լույս է տեսնում նաև «Պատմութիւն Թէլամաքի որդւոյ Յուլիսի», Ֆենելոն Ֆրանչեսկոյի, «փոխադրեալ ի Դաւիթացոց և ի յիտալիացոց լեզուէ ի հայ բարբառ, ջանիւ և աշխատասիրութեամբ պարոն Մարգար Զաքարիայի հօժէնց Երևանցւոյ...»: «Սրբագրեալ զգուշութեամբ ի ձեռագրոյ թարգմանչին ի Թադեոս վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ Մարութեան»։ «Արդեամբք և ծախիք՝ ազնիւ պանծալի իշխան՝ աղայ Եղիազարեան»՝ աղայ Յօհաննէս վեհազնեայ պարոն պօլկովնիկին, ի իշխատակ կանխաթառամ միակ որդւոյն իւրոյ՝ աղայ Ֆարութիւն ի Տէր հանգուցեալոյ։

Ֆենելոնի «Թելամաքը» բաղկացած է երկու հատորից: Երկու հատորները միասին պարունակում են 371 էջ և ունեն $18,5 \times 26,5$ սմ. մեծություն: Գրքի առաջաբանը նվիրված է «եռամեծ և գերերջանիկ» Հովսեփ արքեպիսկոպոսին, որից հետո դրված է «բուն թարգմանչին առ ընթերցողս Արամիան բանասիրաց» ներածությունը: Այստեղ թարգմանիչը կենսագրական համառոտ տեղեկություններ է տալիս Ֆենելոն Ֆրանչեսկոյի և նրա աշխատության գրվելու հանդամանքների մասին, այնուհետև ցավ է հայտնում, որ մինչև իր թարգմանությունը ուշադրություն չի դարձվել այդ աշխարհահռչակ և բազմաթիվ լեզուներով թարգմանված գիրքը հայերեն ունենալու վրա:

2-րդ հատորի վերջին կցված է հիշատակարան՝ հնդկահայերի նվիրատվության, Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի օծման, Արղուրյանի՝ 1793 թվականին դպի Պետրոսը կատարած ճանապարհորդության, այնտեղ կայսրուհու կողմից ընդունվելու և ականակտու ադամանդյա խաչով ու մանթիով պարգևատրվելու, Նրիմ ճանապարհորդելու և այլ հետաքրքիր դեպքերի մասին:

Թելեմաքի հայերեն թարգմանելն ու տպագրելը մեր այն ժամանակվա իրականության մեջ մի խոշոր երևույթ էր: Եթե նկատի առնենք նաև գրքի բնագիրը լուսաբանող ծանոթությունների թարգմանությունները, որ հասկացողություն են տալիս անտիկ աշխարհի, ավանդությունների, դիցաբանությունների մասին, մի բան, որ նորություն էր մեր գրականության մեջ, այն ժամանակ հասկանալի կլինի, թե ինչպիսի ծառայություն էր մատուցում Արղուրյանի տպարանը հայ ժողովրդին մտավորապես զարգացնելու գործում:

1794 թվականին լույս է տեսնում «Բեհնիս կոչեցեալ հագեղան յերկուց՝ հանից՝ Սրբոյն Յօհաննու Ոսկերեւանին յԱնդ-

րիանդրեայ. գրեյ՝ Երրորդ և ի չորրորդ հանիցն ռուսաճառեայ ի Յակոբայ Պատրիարքի 4. Պոլսոյ, ի շահ և ի յօգուտ կառարեւորեան կենաց ցանկացողաց» հատորը, որն ունի 10,5×7,5 սմ. մեծութիւն և բաղկացած է 72 էջից: Զարգանայլանն ու Գ. Լեոնյանը այս գիրքը ընն հիշում:

Դարձյալ 1794 թվականի հրատարակութեան թվին են պատկանում ևս երկու գրքեր՝ «Նորհրդատետր սրբազան պատարագի», որի երկրորդ մասը վերնագրված է «Գիրք աղօթից», և «Տետրակ համառոտ բանաբանի, արարեալ և շափարեմամբ ռուսաճառեալ՝ աշխատասիրութեամբ Պօղոս դասասաց դպրի Տիրիկեցոյ Թորոսեան, ի փառս Տեառն Աստուծոյ, և ի վաչելումն նորավարժից դպրատան»: «...Արդեամբք և ծախիւք՝ ի Հնդկիս ի Դաքայ բնակեալ՝ մեծահաստ և բարեացապարտ պարոն Մարտիրոսին Տէր Ստեփաննոսեան»:

Տետրակի առաջաբանը գրել է տպարանի անխոնջ աշխատող Թադեոս վարդապետը, որից երևում է, որ սույն տետրակի հեղինակը իր ռաուցիքն է եղել, և դեռ այդ հանգուցյալ ռաուցիքը մի շարք այլ աշխատութիւններ էլ է թողել ձեռագիր վիճակում:

Տետրակի հիշատակարանում խոսվում է գրքի մեկննասի, ինչպես նաև առհասարակ հնդկահայերի կողմից տպարանին ցույց տրված աջակցության մասին. «Յորում ժամանակի՝ ոչ թէ զսոյն զայս այլս զուարթամիտ միայն՝ ունիմք արժանաւոր դրուատիւք՝ ըստ մեծագործութեանցն՝ ի նմանէ՝ ի յօգուտ հանուրց հալկազնէից արարելոց, ի զիտ արձանացուցանել, այլ տպմամբ ի լոյս բնծայեալ՝ որպէս ի յասողայից Արկնի ամենափայլ ճառագայթեալ է տեսանել՝ Մադրասու, Սուրաթու, Կալկաթու, Սէյդաբատու, Մուշիբանդարու, և այլոցն Դաքայո՛ւ օրհնեալ ժողովրդեան՝ սերտ սէրն, բարեաց յառաջացման՝ ախօթանօք կամեցողութեան՝ ջերմեանդութիւն, և առատաձեռն դուարթամիտ տրոց՝ արդիւնատրութիւն»:

Տետրակն ունի 10×15,5 սմ. մեծութիւն և բաղկացած է 96 էջից:

Այս շրջանում տպարանի ունեցած հաջողութեանը մեծապես նպաստում է Թադեոս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցին, որը քացի տպարանի ղեկավարութիւնից, ստանձնել էր նաև Նոր-Նախիջեան քաղաքի վանքի հակողութիւնը, ինչպես նաև դպրոցի ղեկավարման գործը: Բայց ինչպես հալ բոլոր մշակները, այնպես էլ Արղութիւն արքեպիսկոպոսն ու Թադեոս վարդապետը ունենում են իրենց թշնամիները, որոնք սկսում են խանդարել նրանց ազգօգուտ գործունեութիւնը: Թադեոս վարդապետը հաճախ ընկնում է հուսահատութեան մեջ, բայց անվե-

հեր Արղութիւնը Թադեոս վարդապետին իր գրած նամակներում մեծարելով նրա մատուցած ծառայութիւնները, խորհուրդ է տալիս շքեղանքի: Նա մի նամակում գրում է. «...Այլ զքեզ և զաշխատանս քոյ և զպիտանատրութիւն զործոյդ պիտասցեն թէ ոչ, որպէս ինձ նմանապէս և քեզ, ոչինչ է փոյթ հոգալ զնոցանէ, զի դժուարին է կտրաց զլոյս արեգակն քարոզել և խելամուտ անել... վասն այսմ մի՛ ինչ հոգալ, այդ խուժանն այլովք ամենայնիւք, յայնժամ ի բաց բառնի ի քէն յորժամ տացէ մեծ Աստուած տեսանել զմիմեանս»:

Արղութիւնի տպարանական ազգօգուտ գործունեութեան պատմութեան մեջ Թադեոս վարդապետի անձնավորութիւնը մեծագույն հուշան է հանդիսացել մեծ եկեղեցականի համար: «Սիրելի որդի,— գրում է Արղութիւնը Թադեոս վարդապետին,— դու ինքնին քոյ խղճմանօքն գիտես, որ ես այդ տպարանն քոյ յուսովն առեալ մտի ի ներքոյ ծանրութեան բեռին»:

1793 թվականին, Նոր-Նախիջեանում, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղութիւնի տպարանից լոյս տեսած «Թիշկարան համառոտ» աշխատութեան հեղինակ Զուլպայեցի Պետրոս բժիշկ քալանքարյանը:

1793 թվականին, Նոր-Նախիջևանում, Հովսեփ արմենյանի անունով Արդուրյանի տպարանից լույս տեսած Ֆենեյունի «Պատմություն Թեյլամաֆի ուղույ Յուլիսի» աշխատության 2-րդ հատորի տխուր արձագանքը:

Մեծ է եղել Արդուրյանի ցույց տված սերը Թաղեոս վարդապետի նկատմամբ. ահա թե ինչու՞ դեռևս տպարանը Պետերբուրգ եղած ժամանակը լսելով Թաղեոս վարդապետի հիվանդության մասին, Արդուրյանը իր մի բարեկամին ահաբեկված գրում էր. «Թաղեոս վարդապետն հիւանդացեալ ի Պետերբուրգ, ես աստ ցաւագարեալ...» և այլն¹:

Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի տպարանը հետագայում մենք տեսնում ենք, որ փոխադրվում է Աստրախան, որը առաջնորդանիստ քաղաք էր և իր ժամանակի մեծ մասը այդտեղ էր անցկացնում Արդուրյանը: Նա կարծում էր, որ է՛լ ավելի մոտիկից հովանավորելով տպագրական գործը, նա է՛լ ավելի մեծ հաջողության կկարողանա հասնել: Ըստ Գ. Լևոնյանի, Նոր-Նախիջևանի տպարանի ամենավերջին հրատարակությունը

նր 1796 թվականին տպագրված «Ատենաբանություն» է եղել: Գ. Լևոնյանը մեջ է բերում այդ «Ատենաբանության» տիտղոսաթերթի միայն համառոտ շարադրանքը², այնինչ Զ. Ա. Ղազիկյանն³ ու Թեոդիկը⁴ մեջ են բերում նույն «Ատենաբանության» տիտղոսաթերթի ընդարձակ շարադրումը, որից էլ պարզվում է, որ գիրքը լույս է տեսել ո՛չ թե Նոր-Նախիջևանում, այլ հենց Աստրախանում: Ահա՛ այդ տետրակի ամբողջական վերնագիրը. «Բանք ասացեալ պսակազգեաց Սրբազան Արքեպիսկոպոսէ՝ Հիւսիսային կողմանս եղեալ ամենայն ազգիս Հայոց ի 1796 թուոյ՝ ապրիլի 5 ի Ղզար, ի Վերափոխման՝ ամենասուրբ Աստուածածնայ յեկեղեցւոյն Հայոց ի ներկայութեան բարձր գերազանցութեան ենարայ անշեֆ, և զանազան նշանակիր կաւաւեր Իվան Վասիլիչ Գուդովիչին և այլ զօրապետաց. ի ժամանակի շունչոյն զօրացն՝ իրուհւոյ կայսերական մեծութեան՝ ի Ղզարու ի Պարսս, ընդ կառավարութեամբ՝ պայծառափայլ գրաֆ Վալերիան Ալեքսանդրովիչ Զուբովին: Տպեալ ի 1796 թուոյ, ի մայիսի 5 ի տպ. Նորին բարձր Սրբազնութեանն ի յԱժդարխան»:

1797 թվականին Աստրախանում լույս է տեսնում «Մեկնություն սաղմոսաց Դարի» գիրքը, «Յօրինեալ սքանչելի աստուածաբանութեամբ... մեծին Վարդապետ Բարձրբերդցոյ՝ լեզուաբէտ և բաղմավաստակ վարդապետի Հայոցս... ի խնդրոյ արհիական Տեառն Յօհաննու Բագրատունւոյ՝ առաջնորդի սուրբ ուխտին Հաղբատու, և աշակերտաց իւրոց: Ի թագաւորութեանն Հայոց՝ որ ի Կրպիկիա՝ Հեթմոյ առաջնոյ Յամի Տեառն 1251: Եւ ի թուականութեանն Հայոց Խօթն հարիւր»: Տպագրվել է «Արդեամբք և ծախիւք՝ ի Սուրաթ բնակեալ՝ Խօջայ Միհայիլի Գրիգոր աղայի որդի՝ ի Քրիստոս հանգուցեալ աղայ Յովհաննէսին Զուլայեցւոյ»⁵:

Այս գիրքն Արդուրյանի տպարանի ամենավաղուցն հրատարակությունն է: Տպագրությունը կատարված է մեծ խնամքով. թույլ չի սպիտակ է, տառերը մանր, բայց նոր և ընթերցելի: Սկզբում կա մի նկար, որ

2. Գ. Լևոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», էջ 169:

3. Զ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկական հին մատենագրություն», Վենետիկ, 1909—1912 թ.թ., էջ 250:

4. Թեոդիկ, «Տիպ ու տառ», 1912 թ., Կ. Պոլիս, էջ 180:

5. Գրաբեկն Լևոնյանն իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» աշխատության մեջ, սխալմամբ, այս գրքի տպագրման ծախսերը հոգացող մեկնեաս է համարում Ղզար քաղաքում բնակվող Անտոն Շամախեցուն (էջ 170):

1. Հայկական ՍՍԽ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, Թ. Թ. 144ա, 183բ, 234բ:

պատկերացնում է Վարդան Բարձրբերդցուն նստած վիճակում, վարդապետական գավազանը աջ ձեռքին և գիրքը ծնկան վրա. նրանից քիչ հեռու գտնվում են նրա շորս վեղարավոր աշակերտները՝ կանգնած ու շոքած վիճակում, գրքերը ձեռներին: Նկարի տակ գրված է.

«Մեծն Վարդան հոգևով զմայլեալ,
Իբրև զարփի լուսով փայլեալ,
Մորան հրեղէն լեզուին արբեալ,
Զիմաստս գրոց ուղիղ ճառեալ»:

Գիրքն ունի հայկական ոճի թռչնադեր: Կազմն ամբողջական կաշվից է:

Հիշատակարանի մեջ արձանագրված է, որ գրքի հրատարակումը կատարվել է «...ի դառն՝ և յամենուստէք վշտապատ ժամանակիս, յորում աղէտալի անցքն՝ ընդ անբիծ և անարատ մայրս մեր Սուրբ Էջմիածին՝ յանօրէն բռնաւորաց, և յերկրորդ Հռափսպակայ, նոյնպէս՝ և ընդ անբախտութեամբ պաշրախ բաղաքն Թիֆլիզ, և ընդ բոլոր կողմունս արեւելեան նահանգի»:

Մի շարք անուններ թվելուց հետո՝ հիշատակագիրը խնդրում է հիշման արժանի համարել նաև «... զմեծ երախտաւորսն սոյն տպարանիս, և առատատուր նուիրօք իւրեանց՝ զպայծառ պահօղսն սորին, զլուսաւորչածին զիշխանս, և զզուարթամիտ ժողովորդս՝ բովանդակ Հնդկաց՝ երկրին, որք լիալիբ տրովք իւրեանց՝ միշտ որպէս զարփի ի փայլեցուցանելն են զազգաօգուտ տպարանս՝ ներ աղգիս Հայոց»:

Գիրքն ունի 12,5×20 սմ. մեծություն և բաղկացած է 520 էջից:

Մյուս գիրքը, որ ԱրղուՅյանի տպարանի վերջին հրատարակությունն է, տպագրվել է 1800 թվականին: Ինչպես երևում է գրքի տիտղոսաթերթից, նա լույս է տեսել այն շրջանին, երբ ԱրղուՅյանը բնորվել էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Գրքի վերնագիրը հետևյալն է. «Թարգմանութիւն պրիվէլեկացն Հայոց բնակեցելոցն ի զանազան գաւառս Մեծին Ռուսաստանո, շնորհեցելոցն աստուածաբար խնամովք ի մեծէն ի կաճառս օծելոց՝ յօգոստափառ Կալսերէն և Ինքնակալէն ամենայն ռուսաց. տպագրեցեալ հրամանաւ բազմարդին բարեացապարտ երախտաւորութեամբ ընկալնողի պարգեացս՝ հոգէնտիր Հայրապետի Տեառն Յովսէփայ Սրբազնակատար Կաթողիկոսի Սրբոյ գերագահ Աթոռոյն Էջմիածնայ և Մայրապոյն Պատրիարքի Ամենայն Հայոց: Յամի Տեառն 1800 հոկտեմբերի 29, ի յԱժդարխան»:

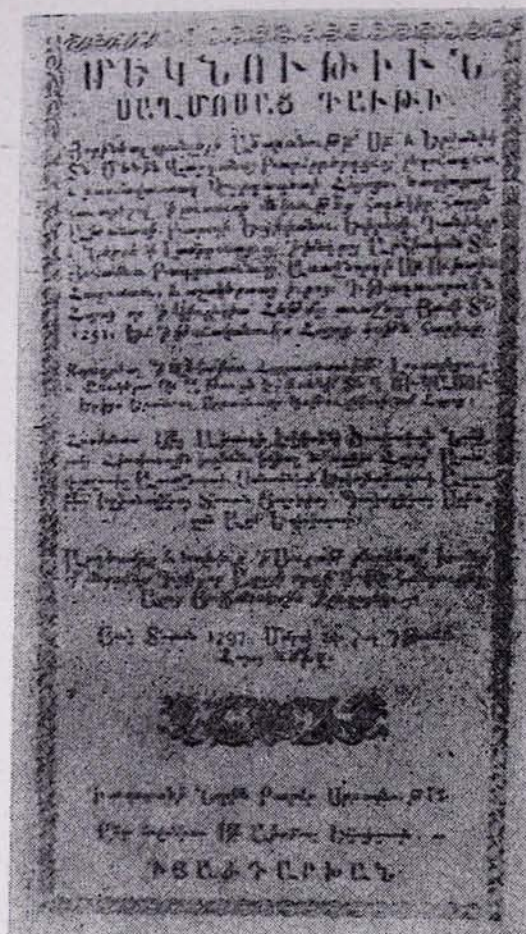
Այս գրքույկը «պրիվէլեկաց», այսինքն պարգեագրերի մի ժողովածու է, որտեղ կան նկատերինա երկրորդի և Պավել Առաջինի

կողմից տրված մի շարք հրովարտական-բի թարգմանությունները՝ Նոր-Նախիջևանի, Գրիգորիոսյոլի, Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Դերբենդի, Ղրիմի հայերի վերաբերյալ (1779—1800 թ. թ.): Կան նաև մի քանի պարգեագրեր ԱրղուՅյանի վերաբերյալ, նաև «Նշանք ցեղին՝ իշխանացն Երկայնարագուկ ԱրղուՅեանց», որն հաստատել է Պավել Առաջին կայսրը 1800 թվականի մարտի 22-ին: Գրքույկն ունի 14,5×20 սմ. մեծություն և բաղկացած է 44 էջից:

ԱրղուՅյանի տպարանը Աստրախանում, ինչպես երևում է այստեղ բերված հրատարակությունների թվից, այնքան էլ արդյունավետ գործ չի կատարել. պատճառը, ինչպես կաթողիկոսի մահվանից հետո, հանդես եկող հայտնի աթոռակալական կոնվենտին էին, որոնք ստիպում էին Հովսեփ արքեպիսկոպոսին զբաղվել ավելի կարևոր հարցերով, քան տպարանինն էր, և որոնք վերջանում են նրանով, որ նա, ռուսաց արքու-

1794 թվականին, Նոր-Նախիջևանում, Հովսեփ արքեպիսկոպոս ԱրղուՅյանի տպարանից լույս տեսած Տյուրիկեցի Պողոս դպիր Թորոսյանի «Տետրակ համառոտ բառարանի» աշխատության տիտղոսաթերթը:

1797 թվականին, Աստրախանում, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանի տպարանից լույս տեսած Վարդան Բարձրբերդցու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դարի» գրքի տիտղոսաբերը:

նիքի պաշտպանությամբ, ընտրվում է կաթողիկոս և 1801 թվականին դեպի Էջմիածին ճանապարհվելիս՝ վախճանվում Թիֆլիս քաղաքում:

Նրանակահիշատակ արքեպիսկոպոսի մահվանից շատ շանցած Աստրախանի տպարանը քայքայվում է...:

Ինչպես երևում է Արղուսյան արքեպիսկոպոսի մի նամակի բովանդակությունից, նա ցանկանում էր իր տպարանում տպել հայերեն Աստվածաշունչ շքեղ և պատկերազարդ, որի համար էլ փորագրել էր տվել պղնձի վրա մի քանի հարյուր պատկեր, խոշոր ծախքեր անելով դրա համար, սակայն Հնդկաստանից սպասվող գումարների ստացումը ուշանալով՝ այդ ցանկությունը մնաց անկատար և Հովսեփ արքեպիսկոպոսը Կով-

կաս գալով, թե՛ տպարանը փակվեց և թե՛ կորստի մատնվեցին այդ կլիշեները¹:

Տպարանի համար մյուս դժվարությունը ձեռագիր բնագրերի պակասությունն է եղել: Ահա թե ի՞նչ է գրում նա այդ առիթով իր հնդկահայ բարեկամներից մեկին. «Գրեցի ի բազում ուրեք գտանել վասն մեր զգրեցայ գրեանս նախնացն մերոց և զպատմութիւնս. ոչ ուստէք գտի զօգնութիւն, բայց ի Զուղայու, որ վշտակիր եղբայրն իմ Յակոբ աստուածաբան վարդապետն և պարոն Կարապետն Գալստեան քանի մի գրեանս առաքեալ էին, զքանի մի ևս ունին ի պատրաստի... սակայն վասն ճանապարհացն փոխման և բռնաւորացն բռնութեան՝ ոչ կարողանան առաքելը»:

Ո՛չ մի դժվարություն և անհաջողություն չէր հուսահատեցնում Հովսեփ արքեպիսկոպոսին: Տեսնելով, որ իր ուղած ձեռագրերը չեն գտնվում, նա հրատարակում էր այն, ինչ որ ունենում էր, միաժամանակ հետևելով ձեռքից բաց լիթոլինի նորերը գտնելու առիթը: Մինչև անգամ 1800 թվականին, երբ արդեն ճանապարհվելու էր դեպի Էջմիածին, լսում է, որ Թիֆլիսում գրավ դրված երկու արկղ ձեռագրեր կան, իսկույն նամակ է գրում այնտեղ ապրող իր ծանոթներից մեկին՝ գնելու այդ ձեռագրերը և փնտրելու նորերը Խոյի և Սալմաստի գավառներում²:

Ահա այդպիսի անսպառ եռանդի տէր անձնավորություն էր Արղուսյանը, որ կարողացավ յոթը տարվա ընթացքում տպագրության ասպարեզում ախքան բան անել, որքան չէր կարող անել մեկ ուրիշը: Մեծ ազդեցություն էր գործում նրա բացակայությունը տպարանի վրա: Ո՛չ «պիբճիմաստ» Թադեոս վարդապետը և ո՛չ էլ աստվածաբանական գիտությունը «հռչակյալ» Կարապետ վարդապետը չէին կարողանում փոխարինել սրբազանին: Բավական էր որպեսզի նա հեռանար Նոր-Նախիջևանից, տպարանի աշխատանքներն իսկույն դանդաղում էին, հենց որ նորից վերադառնում էր՝ աշխատանքները նոր թափով վերսկսվում էին: Մի խոսքով, նա տպարանի ոգին էր, նրա շարժիչ ուժը: Բայց, իհարկե, չի կարելի ասել, որ նրա ներկայությամբ ամեն ինչ հարթվում էր: Քիչ չէին լինում դեպքեր, երբ տպարանի գործերը չափազանց վատանում էին և պարտատերերը սպառնում էին գրավել այն:

1. Գյուտ ավագ քահանա Աղանյան, «Դիվան Հայոց պատմության», Թիֆլիս, 1911 թ., Գիրք Բ, էջ 500 (ծանոթագրությունը):

2. «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1896 թ., էջ 548—549:

3. «Кавказский Вестник», Тифлис, 1901 г., стр. 204, «Письма Носифа Аргутинского о Грузии».

Այդպիսի դեպքերում Արդուժյանը, ոգևորված իր կատարած գործի վեհ գաղափարով, զինված էր համբերությամբ, դիմանում նեղություններին և ուրիշներին էլ հորդորում հետևելու իրեն. «նոքա որ ազգասէրք են և ազատութիւն ազգին ցանկան, պարտ են և նեղութեանցն համբերել», — պատճառաբանում էր իր վարմունքը Հովսեփ արքեպիսկոպոսը¹:

Անհրաժեշտ է նշել մի հանգամանք ևս, որ Արդուժյանի համար տպագրության առաջարկեցում թափած քանքերն աննպատակ չէին. նա իր այդ գործունեությունը սերտորեն շաղկապում էր Հայրենիքի ազատագրման համար տարվող գործին՝ որպես այդ գործին օժանդակող միջոցի և երկրորդ՝ կրթված և դաստիարակված լինելով այնպիսի նշանավոր հոգևորականի մոտ, որպիսին էր Սիմեոն կաթողիկոսը, ինչպես և ժառանգելով իր ուսուցչի լավագույն հատկությունները՝ հայրենասիրությունը, եռանդը, հետևողականությունը, ջերմ սերը դեպի աշխատանքը, Հովսեփ արքեպիսկոպոսը անուշադրության չէր մատնում սկսած գործը, այլ, հաղթահարելով դժվարությունները, հասցընում էր հաջող վախճանի:

18-րդ դարի վերջին քառորդին, երբ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, Ռուսաստանում, իր հրատարակություններն էր կատարում, հայկական տպագրության սկզբնաւորությունից անցել էին երկու և կես հարյուրամյակներից ավելի տարիներ: Այդ ժամանակաշրջանում թեև տպագրական տեխնիկան նշանակալից չափով առաջադիմել էր և Վենետիկում, Կոստանդնուպոլսում, Լիվոնում, Նոր-Ջուլալում, Ամստերդամում, Մարսելում, Տրիեստում, Երուսաղեմում, Մադրասում և այլ տեղերում բավականին թվով հայերեն գրքեր էին հրատարակվել, բայց և այնպես՝ հայկական տպագրության գործը գտնվում էր իր նախկին ծանր պայմանների մեջ, Հայաստանից հեռու՝ օտար հորիզոնների տակ դեգերող հայության ձեռքում: Այլ կերպ չէր

էլ կարող լինել: 18-րդ դարի վերջերին հայ ժողովուրդը հեծում էր օտարերկրյա տիրապետողների կրնկի տակ: Հայրենի երկիրը պատառ-պատառ արված բազմաթիվ մասերու մեծ բռնակալների միջև. ներքին երկպառակություններին վերջ չկար. ասպատակությունը, գերեվարությունը և կողոպտուր սովորական երևույթներ էին: Այսպիսի դրության մեջ ի՞նչ խոսք կարող էր լինել Հայրենիքում կուլտուրական որևէ հաստատության հիմնման մասին, այն էլ այնպիսի հաստատության, որպիսին էր տպագրականը: Եթե այդպիսի փորձ էլ լինում էր, ապա խափանումն անխուսափելի էր²:

Արդուժյան արքեպիսկոպոսի համար տպագրության գործը՝ իր ժողովրդի լուսավորման գործն էր. ահա թե ինչու այնքան մեծ նվիրվածությամբ ու անհուն սիրով նա թագմադրադ կյանքը, գիշեր ու ցերեկ, մաշեցնում էր տպագրական գործում եղող նույնիսկ ամենափոքր տեխնիկական սխալները վերացնելու համար: Այդ աշխատանքը Արդուժյանի ամենասիրելի գործն էր. «Գիտասցես, չիք ինչ ի վերայ աշխարհի ախորժ հոգւոյ իմոյ, — գրում էր Արդուժյանը իր ժրաջան աշխատակցին՝ Թադեոս վարդապետին, — քան զյառաջանալն տպարանիդ ընդ որում անձն իմ եղի...»³:

Ահա այսպիսին էր Արդուժյան արքեպիսկոպոսի վերաբերմունքը դեպի տպագրական գործը:

2. Հայտնի է, որ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին էլ միաժամ, 18-րդ դարի 70-ական թվականներին, տպարան էր հիմնել և տպարանից ոչ հեռու, վանքի պարիսպներից դուրս, թղթաշինության գործարան կառուցել: Այդ փութուրական ձեռնարկությունները, որոնք 19-րդ դարի կեսերին միակն են եղել ամբողջ Հայաստանում, երկար կյանք չեն ունեցել (տե՛ս Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանց, «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ դաւառացի Արարատայ», Էջմիածին, 1842 թ., հատոր Ա, էջ 99—100):

3. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2949, Բ. 224ա:

¹. «Արարատ», 1888 թ., էջ 366:

